

CRIZA ECONOMICĂ DIN 1873. MANIFESTAREA ȘI PERCEPȚIA EI ÎN ECONOMIA ȘI SOCIETATEA TRANSILVANĂ*

Iosif Marin Balog**

Abstract: *The study examines the economic effects of the great crisis of 1873 and how it was perceived in Transylvania. The author starts from the pre-crisis economic situation, analyzes the causes that led to its outbreak, both in the Habsburg Monarchy in general, and in Transylvania. The author discusses how the crisis spread at financial level from Vienna, the capital stock of Central Europe at that time and to real economic plan, into the peripheral regions that were more or less connected to the circuitry of financial, investment and production of the Monarchy.*

One of the sections analyses how the crisis has manifested itself in the real economy of Transylvania, at the social level and also how this period was perceived by the population and how was affected entrepreneurship. The last part of the study shows the potential consequences and lessons of the crisis in 1873 given to the economy and society in future decades that followed.

Keywords: Economic Crisis, Great Depression of 1873, Economy, Society, Transylvania, 19th Century

În momentul în care, în septembrie 2008, ceea ce se anunța drept o criză financiară globală s-a transformat rapid într-una economică, ale cărei cauze complexe rezidă în evoluțiile sistemului economico-financiar din ultimele 5-6 decenii, foarte multe voci au susținut ideea că oamenii de azi nu ar trebui să se uite doar la starea conturilor, la indicii bursieri de pe Wall Street, de la Londra și Tokio, ci că o întoarcere la documentele și lecțiile istoriei ar fi mai necesară ca oricând. „Crizele ca și bolile, scria Clement Juglar unul dintre primii analiști avizați în materie de crize, par una dintre condițiile de existență ale societăților în care industria și comerțul domină. Ele se pot prevedea, se pot diminua, dar cu toate acestea, nu se pot înlătura.”¹

Exemplul furnizat de crizele secolului al XIX-lea poate fi relevant în condițiile în care ceea ce se întâmplă la ora actuală are foarte multe similitudini cu

* Studiul de față reprezintă rezultate parțiale ale programului individual de cercetare III/6: *Investițiile austriece de capital în economia Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Rolul și efectele lor în modernizare*, derulat în cadrul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj Napoca al Academiei Române.

** Cercetător științific III la Institutul de istorie „George Barițiu”; e-mail: iosif_balog@yahoo.de

¹ C. Juglar, *Des crises commerciales et de leur retour périodique en France, Angleterre et aux Etats Unis*, Paris, 1862, citat în „Revista economică”, 1898, I, p. 160.

criza din 1873. În primul rând, fenomenele declanșate în economia mondială la 1873 au avut și ele un specific fără precedent: universalitatea. Azi unii istorici se pot îndoii de faptul că între 1873-1896 s-a derulat o criză de proporții, dar contemporanii cu siguranță că nu au făcut-o².

Sistemul economic mondial din anii 60-70 ai secolului al XIX-lea a fost bazat în esență pe teoria și practica liberului schimb. În același timp, marile economii ale lumii au încercat să dezvolte un model al așa-numitor avantaje comparative, sistem în care fiecare are de beneficiat atunci când fiecare stat se specializează pe producția din acele ramuri în care excelează și cumpără din afară ceea ce altul poate produce mai eficient decât el. Deși s-a dorit unul funcțional, acest model a fost mai degrabă unul ideal, pentru că în mod inevitabil interferențele dintre interesele diverselor state care compuneau economia mondială la acea vreme au devenit mai degrabă regula decât excepția, generând, pe lângă ambiții și frustrări, și un val de concurență fără precedent. Toate acestea s-au produs pe fondul unui avans tehnologic remarcabil care a avut ca primă consecință o creștere enormă a producției³. Simultan cu progresul tehnologic, în condițiile unei veritabile revoluții a transporturilor, asistăm la o intensificare nemiintâlnită a nivelului și ritmurilor marilor investiții, puternic susținute de expansiunea capitalului care cunoaște în această perioadă un prim val de internaționalizare sau chiar de globalizare⁴. Pretutindeni în Europa și America s-a declanșat o cursă a investițiilor în domeniile considerate cele mai profitabile: construcțiile feroviare și domeniul imobiliar. Instrumentele financiare clasice au asigurat posibilitatea unor câștiguri rapide, dar nevoia rapidă de profit a creat instrumente noi, mai sofisticate, dar și tot mai riscante, mai profitabile și, implicit, tot mai speculative.

Nu stă în intenția lucrării de față să realizeze o paralelă între ceea ce s-a întâmplat în 1873 și ceea ce se derulează azi sub ochii noștri în economia mondială, deși multe aspecte pot fi evidente, fără a fi mari specialiști în macro-economie. Ceea ce dorim este să readucem în discuție din perspectivă istorică un subiect care poate fi de interes pentru publicul de astăzi, fără a mai emite nici măcar pretenția că istoria ne (mai) poate învăța ceva.

Cunoscută și sub numele de „criza cea lungă” sau, mai ilustrativ exprimată sub expresia consacrată de „Long Depression”, criza economică din 1873, prelungită după cum susțin unii analiști până în 1896, a fost una dintre cele mai severe recesiuni din ultimele două secole pe care le-a cunoscut sistemul economic mondial modern.

² Vezi, în acest sens, Eric Hobsbawn, *Era Imperiului 1875-1914*, București, 2002, p. 49-77; *Business Cycles and Depressions: An Encyclopedia*, David Glasner (ed.), New York, 1997, 779 p.

³ Una dintre cele mai relevante lucrări din această perspectivă este cu siguranță cartea lui David S. Landes, *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Revolution in Western Europe to the Present*, Cambridge, Cambridge University Press, second edition, 2003, 576 p.

⁴ Brink Lindsey, *The Decline and Fall of the First Global Economy: How nationalism, protectionism and collectivism spawned a century of dictatorship and war*, „Reason”, Reason Foundation, Los Angeles, p. 33-43; S. Pollard, *Capital Exports 1870-1914. Harmful or Beneficial?*, „Economic History Review”, 38, 4, nov. 1985, p. 489-514.

Începută cu o severă criză financiară, în mai 1873, aceasta s-a transformat rapid într-o contracție economică de proporții, ce a afectat într-o măsură sau alta toate economiile lumii, indiferent de gradul lor de interdependență. Cu toate acestea, trebuie remarcat de la bun început faptul că depresia din 1873-1896 a fost unică în felul ei, rezidând pe un complex de factori extrem de diferiți pentru a putea fi tratați în mod unitar⁵.

Dacă marea criză din 1929-1933 a fost catalogată de cei mai mulți analiști ai fenomenului în primul rând ca o criză rezultată din consecințele Primului Război Mondial, ale naționalismului economic și mai ales ale supraproducției, criza din 1873 a fost în mod cert una rezultată din speculațiile financiare, din instrumentele asociate acestora, care au fost duse până la limita extremă. Prin ceea ce am spus deja, asemănarea cu ceea ce se întâmplă azi este deja frapantă, mai ales că mulți analiști tind să compare criza actuală cu ceea ce s-a întâmplat în 1873 mai degrabă decât cu recesiunea din 1929-1933⁶.

Literatura de specialitate sau, mai precis, de istorie economică dedicată subiectului ca tratare în sine nu este foarte consistentă, unii chiar au numit criza din 1873-1896 un mit ca multe altele consacrate în percepția istoricilor⁷, alții au recunoscut rolul crizei ca piatră de hotar în evoluțiile pe care le-a cunoscut secolul al XIX-lea⁸, iar pentru economiștii și teoreticienii economiei, momentul 1873 a furnizat un câmp de studiu de o vastitate fără precedent, care pe de o parte avea să relativizeze și să pună sub semnul întrebării toate teoriile economice de până atunci iar, pe de altă parte să creeze suporturi pentru noi scheme de interpretare teoretică și ideologică a științei economice, unele relativizate mai târziu, altele valabile până astăzi.

Cum spuneam, criza din 1873 a izbucnit datorită evoluțiilor fără precedent la nivelul economiei globale, rezultate din efectele celei de a doua revoluții industriale. Atâta timp cât expansiunea inovațiilor tehnologice, a producției și a piețelor a funcționat normal, economia s-a găsit într-un echilibru firesc. Aceasta pentru că avansul rapid al tehnologiei și al posibilităților de transport a ieftinit permanent produsele, contribuind la limitarea inflației. Perioada dintre 1850-1873 a fost puțin grevată de inflație, cu excepția acelor cazuri în care statele au fost angrenate în conflicte militare. Descoperirile de aur au sporit rezerva mondială și implicit au multiplicat mijloacele de plată, au înmulțit disponibilitățile de creditare în condițiile unor rate scăzute ale dobânzilor în majoritatea țărilor. În plus, trecerea treptată a majorității statelor la standardul aur, unul dintre pilonii fundamentali ai sistemului economic mondial antebelic, a asigurat stabilitatea financiară și în

⁵ Redings Fels, *The Long Wave Depression*, „The Review of Economics and Statistics”, vol. 31, nr. 1, Feb. 1949, p. 69-73.

⁶ Scott Reynolds Nelson, *The Real Great Depression*, „Chronicle Review”, 17th October 2008, ediția electronică la: <http://chronicle.com/article/The-Real-Great-Depression/23394/>.

⁷ S. Saul, *The Myth of the Great Depression 1873-1896. Studies in Economic and Social History*, London, Macmillan, 1969, 63 p.

⁸ E. Hobsbawn, *Era Capitalului 1848-1875*, Chișinău, Edit. Cartier, 2002, p. 48 și urm.

aceiași timp libera circulație a capitalurilor. Toate monedele importante erau raportate, direct sau indirect, la standardul aur, încât guvernele nu trebuiau să-și bată capul cu politici monetare sofisticate pentru a menține valoarea monedei. Rata inflației era în general scăzută și doar acele state implicate în acțiuni militare aveau să se teamă de inflație. Toate acestea au fost furnizate de liberalismul economic triumfător chiar și în statele cu regimuri politice neliberale, iar cazul Monarhiei Dunărene este ilustrativ în acest sens. Libera circulație a mărfurilor și producția au dus rapid la o articulare și o intensificare fără precedent a circuitelor economice și comerciale. Legislația liberală în majoritatea statelor, eliminarea vechilor sisteme ale breslelor și liberalizarea vamală au anulat toate impedimentele instituționale din calea expansiunii economice. În fapt, politica de laissez-faire nu a fost o metodă prin care să se ajungă la un țel anume, ci un țel care trebuia atins prin instaurarea libertății depline a pieței⁹. Era perioada faimosului Gründerzeit, când se părea că teoria libertății absolute a pieței și implicarea minimă a statului, profesată de ideologul ei Adam Smith, urmau să-și câștige locul definitiv în sistem.

Gründerzeit-ul a însemnat în primul rând triumful erei capitalismului liberal în economie, iar potențialul de expansiune al acestuia părea aproape fără limite. Dar aici a intervenit și reversul: cu timpul, datorită unei multitudini de factori, s-a născut o serie întreagă de dezechilibre între potențialul productiv și expansiv al industrializării capitaliste în evoluția sa rapidă și capacitatea reală a economiei de a-și lărgi baza, adică piața. În plus, în majoritatea economiilor, mecanismele de control și reglementare erau puține și de cele mai multe ori fără putere reală. În sens divergent, nevoia și consumul au luat dimensiuni pe care de fapt nu le aveau în realitate. Mai devreme sau mai târziu, disproporția avea să devină evidentă, iar dereglarea echilibrului dintre producție și consum a dus la îmbolnăvirea ireversibilă a sistemului. Și aceasta nu a fost tot, pentru că factorul fundamental care a declanșat criza din 1873 nu a fost supraproducția, ci supra-speculația financiară (nu întâmplător criza a fost numită „Die Spekulations Krisis von 1873” sau chiar „Die Überspekulations Krisis”). Boom-ul din construcțiile feroviare și expansiunea construcțiilor din marile orașe au presupus punerea în circulație a unor capitaluri deosebit de mari și implicit crearea unor instrumente financiare complexe, care să asigure pentru investitori un profit sigur și rapid. Aceste instrumente s-au vândut foarte bine și au atras în joc mii și mii de „investitori” dornici de îmbogățire cât mai rapidă. Curând, aceste instrumente tranzacționate la burse au depășit cu mult valoarea lor reală, iar angrenarea masivă în aceste tranzacții le-a transformat în mecanisme riscante.

Băncile au avut și atunci un rol foarte important și pozitiv atâta timp cât au reușit să asigure capitalurile necesare, dar și să controleze fluxurile investiționale și pe cele speculative. Când însă lucrurile au scăpat de sub control și investitorii au

⁹ Vezi, în acest sens, argumentația lui Karl Polanyi, *The Great Transformation*, Boston, Beacon Press Books, 1957, p. 39 și urm.

început să se îndoiască de veridicitatea valorii reale a acțiunilor și a altor instrumente bursiere, s-a recurs tot la sistemul bancar, adică la împrumuturi pe termen scurt pentru menținerea valorii acestora. Curând, creditele pe termen scurt nu au mai putut fi achitate, iar încercarea băncilor de a se proteja s-a materializat în contractarea cantității de bani disponibilă pentru credite. Și ce a rezultat din aceasta? O scumpire a creditelor. S-a produs astfel o panică generalizată ce a cuprins nu numai bursele, ci imediat și sistemul bancar, domeniul construcțiilor feroviare și marii investitori imobiliari. Rezultatul panicii bursiere a fost falimentul băncilor, atât al celor bolnave, iar în lipsa mecanismelor de supraveghere, control și intervenție, și al unora sănătoase. Piața financiară a devenit incapabilă să mai canalizeze eficient și corect fondurile în acele direcții care să asigure oportunitățile de investiții productive și sigure, rezultând în a doua fază o contractare severă a activității economice.

Între 1867-1873 în Monarhia Dunăreană s-au înființat nu mai puțin de 130 de bănci de credit¹⁰ (se exclud din aceste cifre casele de păstrare și împrumut Spar- und Vosschussvereine), bănci care toate promiteau nu numai credite clienților lor, ci și senzaționale dividende pentru acționari. Lipsa reglementărilor împotriva „afacerilor cumulative” a permis instituțiilor bancare să facă orice fel de afaceri, o libertate fără îngrădiri care a dus la speculații fără limite și la extrem de profitabile „afaceri de întemeiere”, Gründungs-geschäfte. S-a atras adesea atenția, la momentul respectiv, și asupra faptului că băncile ofereau un nivel al dobânzilor la depozite care nu puteau fi achitate prin simple angajări în activități legitime. Această situație s-a transpus imediat într-o politică periculoasă de acordare de credite nesigure prin care înșiși acționarii băncilor au fost atrași în cursă, dar nimeni la momentul respectiv nu mai era dispus să dea înapoi, cu toate că au existat o serie de discuții de culise despre inevitabilitatea unui dezastru¹¹.

Sintetizând aceste aspecte privitoare la cauzele recesiunii din 1873, cele prezentate mai sus pot explica declanșarea crizei într-o viziune mai circumscrisă, așa-zis monetaristă, care acordă un rol primordial dereglărilor piețelor financiare și panicilor din domeniul bancar¹², însă cei mai mulți analiști sunt de acord că este nevoie de o viziune mai eclectică, prin care să se caute o arie de definire mult mai largă. Este ceea ce au făcut adepții teoriei ciclurilor economice, care de la Kondratieff încoace sunt de acord că depresia din 1873 a fost cauzată de efectele ciclurilor economice specifice duratelor medii în dimensiunea lor istorică (30-50 de

¹⁰ Compară: Gerald Winterberger, *Der Wiener Börsenkrach vom 9. Mai 1873. Ein schwarzer Freitag mit Folgen*, „Wiener Zeitung”, Wien, 8. Mai 1998; Iosef Neuwirth, *Die Spekulationskrise von 1873*, Leipzig, Verlag von Duncker u. Humblot, 1871, p. 64 sqq; H. Ehrenberger, *Oesterreich's Bank- und Credit-Institute in den Jahren 1870-1876*, „Statistische Monatschrift, hrsg. Von Bureau der k.k. Statistisches Komission”, Wien, III, 1877 p. 441 sqq.

¹¹ Vezi dezbaterile despre reformele necesare pentru restabilirea siguranței în afaceri și în operațiunile inter-bancare în *Clearing-House Report*, „The Banker's Magazine”, New York, December 1873.

¹² Frederick S. Mishkin, *Anatomy of a financial crisis*, „Journal of Evolutionary Economics”, nr. 2, 1992, Springer Verlag, p. 115-130.

ani)¹³. Cel mai avizat analist al cauzelor crizei din 1873 rămâne, după părerea noastră, Josef Schumpeter, care găsea în perioada respectivă clar conturate cele trei cicluri: al expansiunii inovațiilor celei de a doua revoluții industriale, când economia se afla în general în echilibru, producând o fază de prosperitate (1858-1869), acumularea unor dezechilibre ca urmare a efectelor inovațiilor cauzând faza de recesiune, apoi desigur faza de refacere, care a fost mai lungă sau mai scurtă, de la caz la caz¹⁴.

După cum este bine știut, „Marșul spre prăpastie”, cum îl numea un analist al timpului¹⁵, a pornit la 9 mai 1873 din Viena, capitala bursieră a Europei Centrale și nu numai, locul central pentru marile afaceri și speculații financiare din vremea Gründerzeit-ului. Iată ce scria Pester Lloyd despre bursa vieneză în preajma crahului: „o boală socială prolifică, o epidemie care a cuprins întreaga Vienă. Toate clasele sociale jucau la bursă, de la cele mai de sus până la cele mai de jos, de la capetele încoronate care jucau milioane, la birjari și chelneri care jucau sute de florini. Buletinul bursier era cea mai populară lectură... Viena era de fapt chiar orașul bursei și își întreținea viața socială prin această bursă.”¹⁶ Această atmosferă era susținută prin iluzia unui câștig ușor și extrem de rapid, popularizat pe toate căile posibile și, mai ales, prin presa care așa cum vom vedea va avea grijă să-și schimbe brusc atitudinea, odată cu producerea crahului. Nu numai indivizii, ci și băncile, societățile pe acțiuni și sutele de firme de construcții se angrenau în jocul la bursă, aruncând în joc banii proprii și ai oamenilor, reali sau virtuali. Despre ușurința cu care se puteau face bani la bursă relateau și ziarele ardelene, preluând intonația desigur din presa vieneză: „Kronstädter Zeitung” relatea de pildă povestea unui anume Flansen Klimax, vânzător într-un magazin vienez de galanterie, cu un salariu de vreo 1200 fl. pe an, și care ajunge să „câștige” în scurt timp nu mai puțin de 300.000 fl., sumă cu care se putea numi bogat în anii aceia: casă în centrul Vienei, mobilă scumpă, rochii și costume după ultima modă achiziționate de la cele mai scumpe magazine de pe Kärnten Straße, caleașcă pentru el și soție, iar din modul de viață nu puteau lipsi seratele la care băutura și mâncarea costau întotdeauna cam 1500-1800 fl¹⁷. Vom vedea mai încolo cum îl va trata presa pe acest tip de speculant.

Pe acest fond al febrei speculațiilor, criza se apropia cu pași repezi, devenind dintr-odată „der große Krach”. Dacă cu numai câteva luni înainte cei mai mulți spuneau, precum președintele american în 1857 (înaintea unei alte crize), „*situația noastră financiară și bancară este mai bună ca nicicând în istorie*”, câteva luni mai târziu, pretutindeni în Monarhie și în Europa, se recunoștea că ruina afacerilor este fără egal în istorie¹⁸. Încă din decembrie 1872 vântul crizei adia amenințător la Viena

¹³ V.L. Barneth, *Kondratiev and the Dynamics of Economic Development: Long Cycles and Industrial Growth in Historical Context*, London, Macmillan, 1992, 251 p.

¹⁴ Redings Fels, *loc. cit.*, p. 72 și urm.

¹⁵ Joseph Neuwirth, *op. cit.*, p. 5-73.

¹⁶ „Pester Lloyd”, Wien, 29 martie 1873.

¹⁷ „Kronstädter Zeitung”, Kronstadt, nr. 74 din 14 mai 1873.

¹⁸ „Siebenbürgische Deutsches Tageblatt”, Hermannstadt, nr. 1612, 10 aprilie 1879.

în condițiile în care la majoritatea băncilor se manifestau repetate crize de lichidități pe fondul retragerilor masive de bani pentru a se acoperi speculațiile bursiere. Cursul bursei de la Viena a ajuns la limitele sale superioare în martie-aprilie 1873¹⁹. În preajma lunii mai, marile firme cotate la bursă păreau că încep să-și dea seama de inevitabilitatea unui dezastru, dar nimeni nu avea curajul și nebunia să vorbească despre o asemenea posibilitate, când fie și un zvon putea ruina totul. O ultimă speranță o putea reprezenta inaugurarea Expoziției Universale de la Viena, eveniment în care se investiseră sume enorme și care trebuia să exprime esența cuceririlor din perioada Gründerzeit-ului. Prin Expoziția de la Viena se aștepta o imensă imigrare de capitaluri străine atât de necesare în acele momente. În primele zile din mai 1873 bursa prezenta o fizionomie mai prietenoasă după câteva săptămâni de neliniște și agitație. Dar de această aparență aveau să profite speculanții care erau atenți la cea mai mică îmbunătățire a cursului. La 8 mai deruta ajungea la punctul său culminant și ziua se încheia cu nu mai puțin de 110 insolvențe²⁰. O zi mai târziu ziarul venise scria: „catastrofa este aici și dimensiunile ei sunt zguduitoare”²¹. Vestea sinuciderii primului jucător la bursă sporea agitația grupurilor, care scăpa de sub control; în numai câteva ore se cumulară nu mai puțin de 120 de insolvențe. De peste tot se auzea expresia: „kein Geschäft bis die Situation geklärt wird.”²² Ziua avea să se încheie cu un moratoriu până pe 15 mai asupra tuturor activităților bursiere. La redeschidere s-au mai înregistrat încă 82 de insolvențe. În această fază au căzut băncile de intermediere și brokeraj (Mecklerbanken) în care își pusese încrederea micii investitori, încredințându-le capitalurile spre „fructificare”. Nici marile bănci nu au scăpat de efectele nefaste, cu toate că încă din primele zile Banca Națională Austro-Ungară a pus la dispoziție un fond de ajutor imediat de 5 milioane de florini, plus alte 5 milioane în escompt, și un milion sub formă de lombard, bani care au fost înghițiți de hăul prăpastiei fără vreun efect salvator. În toamnă bilanțul era de-a dreptul cutremurător: din cele 72 de institute bancare existente la Viena, mai rămăseseră 28. Situația incredibilă era ilustrată și de cazurile marilor bănci considerate cu câteva luni mai devreme inexpugnabile. De pildă, certificatele de depozit la Boden Creditanstalt scăzuseră de la 6,2 milioane de fl. în 1873, la 2,9 milioane în decembrie același an. Sau un caz și mai elocvent, Escompte und Credit Bank, cu un capital de 40 mil. de fl. în februarie 1873, în decembrie același an se afla în lichidare²³.

Dacă la început se părea că cuvântul „Krach” urma să rămână un termen de conjunctură, ca apoi să iasă din prim-planul vocabularului tot atât de repede precum a intrat, realitatea a dovedit contrariul, nu numai la Viena, ci și în marile orașe ale Monarhiei și chiar în provinciile periferice unde consecințele crizei s-au extins puțin

¹⁹ Josef Neuwirth, *op. cit.*, p. 75, sqq.

²⁰ Vezi jurnalul crizei bursiere la Josef Neuwirth, *op. cit.*, p. 74-164.

²¹ Vezi între altele, „Neue Freie Presse”, Wien, nr. 3129, Samstag, 10 Mai 1873, p. 1.

²² Josef Neuwirth, *op. cit.*, p. 85.

²³ „Wiener Abendpost, Beilage zur Wiener Zeitung”, nr. 296, 27 Dezember 1873.

mai târziu. În capitală, imediat după veștile despre crahul bursier, au apărut primele consecințe în economia reală prin falimente bancare, închideri de afaceri și pentru prima dată fenomenul șomajului în masă. Febra construcțiilor imobiliare care înregistrase cote fără precedent de câțiva ani, a încetat aproape complet spre finele anului 1873. Simptomele se puteau lesne observa și în viața socială și mondenă a orașului. Peste tot domnea o atmosferă de încordare, deziluzie și pesimism. Multe localuri, de la restaurante de lux la cafenele și berării, își închideau unul după altul porțile; ne gândim doar la faptul că, dacă într-un restaurant vienez de lux în decembrie 1872 se consumau într-o singură seară 40 de sticle de șampanie, în decembrie 1873 nu se consumau mai mult de două!²⁴.

În Transilvania.

Ca provincie periferică, Transilvania era totuși într-un proces evident de conectare la circuitele economice ale Monarhiei cel puțin la trei niveluri importante: fluxurile de capital, sistemul bancar și, parțial, piața de desfacere. Perioada 1867-1873 este și în Transilvania un segment încadrabil *Gründerzeit*-ului. Asistăm și aici, și mai ales în părțile vestice, la o adevărată febră a afacerilor în toate ramurile economice, deopotrivă în marea industrie, care era apanajul capitalurilor internaționale, și în celelalte industrii, care s-au născut pe fondul modernizării în general. După cum se știe, cele mai multe unități economice s-au înființat sub forma societăților pe acțiuni, indiferent că erau cu capital autohton sau nu²⁵. Conform datelor, în perioada 1867-1873 s-au înființat în Transilvania (înțeleasă în sens geografic larg, deci și Banatul) un număr de aproximativ 37 de societăți industriale pe acțiuni cu un capital inițial subscris în total de 9.756.000 fl. (vezi tabelul 1 din Anexe). Cele mai multe s-au înființat în anul 1869 care a fost din acest punct de vedere un an de vârf cu nu mai puțin de 15 societăți înființate, fiecare cu un capital de cel puțin 100.000 de florini. Trebuie menționat că vorbim *doar de societățile pe acțiuni*, fără a pune la socoteală alte mici capacități de producție și prelucrare.

Fondatorii acestor firme erau în marea lor majoritate comercianți de produse agrare dispuși să investească în prelucrarea mărfurilor agricole în condițiile conturării în Banat a unei agriculturi orientate spre producția de piață. Cea mai mare parte dintre societățile pe acțiuni create au preluat mici întreprinderi deja existente ca firme individuale, posesorii lor intrând în rândul marilor acționari. Pe lângă industria morăritului, principalele ramuri spre care s-au orientat investițiile au fost distilarea alcoolului, producția de bere, materialele de construcții și industria chimică. La toate aceste capacități de producție se poate remarca un proces susținut de tehnologizare, cele mai multe utilizând forța aburului și adoptând cele mai noi inovații în acest sens.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Vezi A. Egyed, *Industria mare din Transilvania între 1867-1873*, „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, Cluj-Napoca, V, 1962, p. 153 și urm.

Sursele financiare necesare acestor investiții proveneau de la instituțiile de credit locale mai vechi sau înființate tot în perioada Gründerzeit-ului, însă cele mai multe capitalizate prin intermediul marilor bănci de la Budapesta și Viena. Numai în perioada 1867-1872 în Transilvania s-au înființat 11 bănci noi²⁶. Evident că aceste investiții au generat și la noi o febră a afacerilor și a speculațiilor fără precedent. Acestea erau stimulate de creditele pe termen scurt care au alimentat nu numai acțiunile propriu-zise de investiții, ci mai ales pe cele speculative, legate de tranzacțiile cu acțiuni, de febra pentru materii prime și, mai ales, cele legate de boomul imobiliar din marile orașe din vest, Timișoara și Arad, dar și de la Cluj sau Brașov. Mai cu seamă în domeniul industriei alimentare, lucrurile au funcționat bine, atâta vreme cât investițiile aduceau sursele de bani necesare, însă profitul și specificul acestor investiții depindeau foarte mult de situația recoltelor și deci de comerțul cu cereale. În anul 1869 de pildă, situația s-a agravat datorită recoltei foarte slabe din Banat, ceea ce i-a pus pe investitori în imposibilitatea de a mai achita creditele pe termen scurt și dobânzile aferente. Și cum oferta de polițe era mare, cursul lor a scăzut, băncile au ridicat dobânzile, rezultând astfel restricții serioase la creditare. Repercusiunile asupra afacerilor au fost rapide: investitorii și acționarii nu mai erau capabili să-și plătească ratele la timp. Asistăm astfel în 1869-1870 la o criză monetară cu manifestare în întreaga Monarhie, apărută, e drept, din cauze diferite de la o regiune la alta. Ca prim efect al acesteia au intrat în insolvență nu mai puțin de 6 firme înființate cu numai câțiva ani înainte la Timișoara (Moara cu aburi Concordia SA Timișoara, Moara cu aburi SA Banat, Întreprinderea industrială Weiss SA etc.). Trebuie menționat faptul că simptomele crizei monetare au fost de scurtă durată, iar după 1869 situația creditului s-a restaurat într-o anumită măsură. Ritmul înființării de întreprinderi a fost mai modest, dar a continuat totuși; în 1870-1873 s-au înființat 15 societăți pe acțiuni și 7 instituții bancare, între care și prima bancă românească, Banca Albina de la Sibiu.

Fără îndoială, cauzele crizei izbucnite în 1873 și în Transilvania sunt, în parte cele care se regăsesc la nivelul general analizat mai sus. Prefațată de manifestări în domeniul financiar și la nivelul provinciei ardelenne, avem de-a face cu efectele speculațiilor financiare și bursiere de dimensiuni mai mici și la o scară mai mică dacă vorbim de investitorii autohtoni sau la cel mai înalt nivel dacă vorbim de antreprenorii implicați în construcțiile feroviare din Transilvania. Este perioada când se construia calea ferată Oradea-Cluj-Brașov, investiție care a generat scandaluri financiare de proporții, în chiar anul de început al crizei.

Dacă în Vechiul Regat a rămas cunoscut cazul Stroussberg prin implicațiile sale economice și politice, acest gen de speculații nu au lipsit nici în Ungaria sau Transilvania. Capitalurile puse în joc au reprezentat o puternică atracție pentru oameni de afaceri și magnați, bănci, dar și pentru speculanți fără bani și oameni cu relații la nivel politic, care aranjau concesiunile, luându-și apoi drepturile financiare promise. Pe această cale, s-a ajuns ca, pentru unele trasee, costurile de construcție și dare în

²⁶ *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1873*, Budapest, 1874, p. 36 și urm.

folosință să atingă sume de-a dreptul astronomice: de pildă, pentru linia Oradea-Brașov s-au plătit nu mai puțin de 614.000 fl./milă, când în condiții normale o milă de cale ferată nu costa mai mult de 40-60.000 fl.²⁷. Pentru tronsonul în discuție, cererile pentru autorizații au fost depuse încă din 1862 de două grupări: Uniunea Economică Maghiară și un consorțiu condus de Zichy Ödön și Tholdalagi Ferenc, însă din cauza lipsei capitalului suficient ele nu au fost eliberate. După 1867 au mai apărut alte cinci firme interesate, între care și consorțiul Bánffy-Károlyi, protejați ai ministrului Mikó Imre. Dar Hollán Ernő, secretar de stat al lui Mikó, a eliberat autorizațiile fără știrea ministrului, pe numele unui întreprinzător englez, Charles Warring. În procurarea autorizațiilor și a concesiunilor, un rol important l-a avut un anume Nemeskéri Kiss Miklós, care pentru acest serviciu a primit nu mai puțin de 3.750.000 fl, adică 5% din suma de construcție a liniei²⁸, sumă ce trebuia împărțită cu secretarul de stat mai sus-amintit. Și scandalul nu s-a oprit aici. Însăși fondarea Societății Căilor Ferate Ungare de Est a fost o mare afacere. Cu un capital nominal de 75 milioane de florini, numai costurile de deschidere a lucrărilor au ajuns la 7,3 milioane, adică 91.250 fl./milă, plătiți în avans în florini valoare argint, în timp ce diferența dintre valoarea florin-bancnotă și argint a fost dirijată în conturi personale.

Construcțiile au început pe patru tronsoane, dar pentru că garanțiile erau similare pentru fiecare milă, lucrările au început pe acele tronsoane unde era nevoie de cele mai mici investiții. Când banca a refuzat transferurile, datorită neregulilor evidente și nerespectării contractului, antreprenorul englez a sistat lucrările și astfel capitalul a dispărut înainte ca linia să fie construită. În plus, Warring s-a auto-premiat cu 2 milioane fl. pentru lucrările de pregătire și a plătit tot din capitalul de construcție unele lucrări pe care, conform contractului, ar fi trebuit să le finanțeze el. Ulterior a încercat să acopere sumele cheltuite folosindu-se de salariile pe o săptămână datorate către 20.000 de muncitori²⁹. După acest incident, englezul a plecat în Turcia unde a continuat afacerile dubioase. Lucrările au continuat din capitalul rămas și, după epuizarea acestuia, Societatea a cerut dreptul de a elibera acțiuni garantate de stat, însă din cauza renumelui firmei, subscrierea de acțiuni s-a dovedit a fi un eșec. Aflată în situație limită, Societatea a solicitat un credit de amanet pe obligațiunile disponibile de la un grup bancar, cu condiția de a plăti cele 5,2 milioane solicitate, împreună cu dobânda într-un singur an. Realizată în plină criză în 1873, afacerea era destinată falimentului. Salvarea de la faliment a venit de la stat care, pentru acoperirea acestui deficit, s-a împrumutat de la Casa Rothschild.

Discuțiile de la nivelul guvernului s-au axat pe ideea necesității intervenției statului, considerată esențială în acele momente, atât din rațiuni de credibilitate, cât și din perspectiva semnalului dat în economie. Neavând încotro, statul a protejat pe mai

²⁷ Földi Tamás, *A magyarországi vasútépítés a külföldi nagytőke profitforrása. 1867-1900*, în *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867-1918*, Pach Zsigmond Pál - Sándor Pál, (ed.), Budapest, 1956, p. 39.

²⁸ W. Schönberger, *Die Ungarische Ostbahn. Ein Eisenbahn- und Finanzskandal*, Wien, 1873, p. 17.

²⁹ *Ibidem*.

departe Societatea, până în 1876, când a preluat toate datoriile și a schimbat acțiunile pe obligațiuni în aur cu o dobândă de 5%, linia intrând în proprietatea MÁV-ului. Oricum, presa nu vedea cu ochi buni această intervenție și altele asemenea, considerate „afaceri” la nivel înalt, din care urmau a avea de câștigat atât guvernanții, cât și firmele aflate în așa-zis prag de faliment. Chiar și ziarele românești din Transilvania scriau adesea despre aceste aspecte. Considerându-le „hoții la nivel înalt” „Gazeta de Transilvania” relatează: „la calea ferată transilvană s-au delapidat 20 de milioane de florini. Corupția la nivel înalt e în floare, de la miniștri la magnați și funcționari. Domnii beau, se veselesc, acționarii plâng, se înjură, iară poporul plătește garanțiile cu milioanele și nu-i rămâne decât să suspine.”³⁰

Înainte de a se manifesta în Transilvania, vestea crahului bursier de la Viena a fost receptată ca știre de presă. Primele relatări apar atât în ziarele germane, cât și în cele românești la 14 mai 1873, deci după cinci zile de la cele întâmplate pe piața financiară vieneză. „Kronstädter Zeitung” relatează despre crahul bursei vieneze arătând că nu se mai cunoscuse o asemenea catastrofă nici măcar la 1811, 1848 ori cu prilejul ultimelor războaie în care se implicase Austria: „panica a venit ca un fulger pe cerul senin cu greutatea unei avalanșe care strivește tot”³¹, relatează ziarul brașovean. La rândul său „Gazeta Transilvaniei” prezenta în aceeași zi, 14 mai, la rubrica noutăți, diverse date despre „falimente înfricoșate la Viena”³², preluând din ziarele vieneze cronică vinerii negre de 9 mai și explicând cum și de ce s-a ajuns la această situație: de vină erau speculațiile duse la ultimele lor limite.

Atât în Cisleithania, cât și în teritoriile ungare, criza bursieră avea să se repercuteze curând și la nivel politic. Presa de opoziție acuza complicitatea dintre guvern și cercurile financiar-bancare, acuzându-i pe politicieni că au făcut propagandă periculoasă pentru emiterea de instrumente financiare fără acoperire. Și totuși, din rândul politicienilor, s-au ridicat și voci raționale: nu cu mult înainte de deschiderea expoziției universale Schmerling, un centralist convins, dar un politician lucid și echilibrat, îi acuza pe cei care deveneau peste noapte bogați, caracterizându-i pe speculanții de la bursă drept paraziți care nu produc nimic: „el face nu o dată precum vânzătorul, îndoielnicul serviciu al unui intermediar care-și ia câștigul cu viclenie și cu forța.”³³ Opoziția îl critica vehement pe Schmerling pentru asemenea afirmații, argumentând că „rezultatele îmbucurătoare” ale acestor investiții se manifestă în bunăstarea oamenilor. Dar odată cu izbucnirea crizei, Schmerling a dobândit o satisfacție la care el însuși nu se aștepta.

În zilele și săptămânile următoare crahului, presa transilvăneană relatează în mod constant efectele crizei, atât prin furnizarea de informații statistice concrete, cât și prin comentarii de tot soiul. Astfel, „Gazeta Transilvaniei” afirma la începutul lunii iunie că din 365 de firme de la nivelul Monarhiei cotate la bursă au falimentat 58 dintre care 22 erau bănci, cu un capital ce însuma 62,8 milioane fl., 16 erau societăți imobiliare

³⁰ „Gazeta Transilvaniei”, din 12/24 ianuarie 1875.

³¹ „Kronstädter Zeitung”, nr. 74, Brașov, 14 mai 1873.

³² „Gazeta Transilvaniei” din 2/14 mai 1873.

³³ „Pester Lloyd”, 29 martie 1873.

cu 70,5 milioane fl., 4 societăți de asigurare cu un capital de 6,8 milioane fl., 3 societăți de împrumut, 10 societăți pe acțiuni cu un capital de 17,6 milioane fl. Acțiunile acestor societăți avuseseră înainte de crah o valoare de 182,7 milioane fl., iar după cele mai favorabile păreri se aprecia că se puteau recupera prin lichidare cel mult 70 de milioane, restul de 110-120 milioane fiind pierdute. Se estima că paguba bursei vieneze se ridica la un total de 1,030 miliarde de fl.³⁴ Din categoria comentariilor din presa ardeleană, reținem și relatările despre numeroasele sinucideri. Sub titlul *Wieder ein Opfer der Börsenkrisis*, ziarele istoriseau cu lux de amănunte șirul de sinucideri, care se pare că erau gustate de cititori, astfel de relatări fiind încheiate întotdeauna printr-un șir de fraze cu rol moralizator.

Catastrofa anului 1873 a fost rapid resimțită și în economia Transilvaniei. La nivelul percepției colective a antreprenorilor mai ales, dominau, după panica din prima fază, lipsa de încredere, incertitudinea, la aceasta contribuind restrângerea banilor de pe piață, cu consecința imediată a scăderilor de prețuri până aproape de deflație. Încercările de intervenție ale Băncii Naționale Austriece au fost fără prea mare succes. Creditele din partea acesteia, care au rămas de altfel destul de modeste, nu au putut stăvili valul de panică. Lipsite de lichiditățile necesare, unele bănci transilvane au intrat în faliment, primele cazuri înregistrându-se la Timișoara, orașul cu cea mai mare dezvoltare a acestui sector. Aici au falimentat Banca Industrială și de Comerț, Banca Comercială și Ipotecară și Banca Industrială³⁵.

După valul de pesimism și neîncredere, începând cu vara anului 1873 au apărut așadar, primele manifestări în economia reală. Pe lângă falimentele de care aminteam și ruinarea a numeroși speculanți și investitori, asistăm la scăderea drastică a producției, în primul rând a celei etalon a vremii, respectiv cea de cărbune și produse siderurgice.

Atât marile capacități de producție, cât și cele mici au avut de suferit de pe urma crizei, desigur în proporții diferite de la un caz la altul și din cauze diverse care nu pot fi generalizate. Este clar că marile societăți pe acțiuni au avut și ele de suferit, dar au avut mai multe posibilități de a face față situației, atât din punct de vedere financiar, cât și tehnologic sau al piețelor de desfacere. În schimb, micile capacități de producție, care erau dotate adesea cu o tehnologie veche total neproductivă, sau acelea care nu au beneficiat de un management corespunzător, au avut de suferit în mod grav, unele plătind chiar cu falimentul și dispariția de pe piață. A fost cazul multor asemenea stabilimente miniere de extracție și producție de mici dimensiuni, cu o productivitate scăzută, cu o piață care în trecut era stabilă, dar în noile condiții se volatilizase, și care se vedeau nevoite să susțină producția cu prețul unui deficit evident. Era cazul minelor și uzinei de la Vlăhița care devenise în astfel de împrejurări o povară pentru Societatea de Mine și Furnale din Brașov. Compania s-a văzut nevoită să sisteze producția și în cele din urmă chiar să vândă aceste capacități pentru a le salva de la faliment³⁶.

³⁴ „Gazeta Transilvaniei”, nr. 40, din 4 iunie 1873.

³⁵ *Magyar Compass, Pénzügyi és közgazdászati évkönyv, 1874*, Budapest 1875, p. 54-55.

³⁶ Vezi în acest sens, studiul nostru, *The Exports of Austrian Capital in Transylvania in the 19th Century and its effects on the Industrialization. The case of the Anonymus Society of Mines and Furnaces from Brasov (1856-1894)*, „Transylvanian Review, XVIII, Supplement”, nr. 1, 2009, p. 19-38.

Și la alte firme aflate în proprietate particulară precum furnalul de la Vașcău, aflat în proprietatea contelui austriac Waldstein se constata în anii '70 semnul unei părăsiri aproape totale. Martorii vremii au observat că furnalul era sprijinit de piloni de lemn și că „numai un nuvelist plin de fantezie ar fi în stare să dea o imagine a acestor furnale.”³⁷ În aceeași stare se afla și furnalul de la Pietroasa al episcopului Iosif Papp Szilagy; aceste capacități nici nu erau coordonate de oameni cu suficiente cunoștințe de specialitate, ca să nu mai vorbim de absența oricărui spirit antreprenorial. Criza nu a făcut decât să le dea ultima lovitură de grație.

Au fost și cazuri în care mici capacități au reușit să supraviețuiască, în primul rând pentru că aveau o piață de desfacere bine stabilită și, deși livrau cantități în general mici, cererea a rămas constantă. De pildă, societatea Concordia Gewerkschaft din zona Baraoltului, fondată în 1872, care producea în medie 20.000q de cărbuni anual, îi folosea în întregime în propriile fabrici și alte mici stabilimente brașovene. La fel producția minei Segen Gottes din Ilienii Covasna nu a fost nici ea semnificativ influențată de criză, e drept producția acestei mine fiind una modestă, dar cu piață de desfacere sigură : 1872-168q; 1874-540 q 1878 1680q 1880 3000q³⁸.

Și minele de cărbune ale statului s-au găsit în anii crizei într-o situație dificilă, producția fiind în continuă scădere. Astfel minele de stat din Valea Jiului, deschise începând cu mijlocul anilor '60 odată cu primele prospecțiuni, înregistrau după 1873 scăderi dramatice ale extracției (vezi anexe, tabelele 2 și 3).

În condițiile în care în 1879 producția de cărbune nu mai înregistra decât 31% din cea a anului 1873, s-a decis vânzarea minelor de cărbune din Valea Jiului, dar, cum în condițiile respective nu s-a găsit niciun cumpărător, ele au fost date în concesiune către Societatea de Mine și Furnale din Brașov pentru suma de 35 000 de fl. pe an, cu toate instalațiile și dotările aferente³⁹. Desigur, rezultatul pentru Societatea Brașoveană a fost creșterea producției de cărbune și, implicit, a cifrei de afaceri, deși prețurile cărbunelui au continuat să scadă pe toate piețele din Monarhie.

Urmări negative s-au manifestat și la minele de fier ale statului de la Ghelar. Deși între 1870-1874 existau indicii ale unui avânt semnificativ, ca urmare a unor investiții, anul 1874 aduce o scădere drastică a producției siderurgice de la Hunedoara și, cu aceasta, și scăderea producției de minereu de fier. În aceste condiții statul a decis să renunțe la mină și chiar la uzinele sale siderurgice din împrejurimile Hunedoarei, însă în condițiile date nu a existat niciun cumpărător care să îndeplinească cerințele. Nici exploatarea de la Răzoare și Budești, aflate sub egida întreprinderii de stat de la Păduroi, nu erau într-o situație mai bună, în 1877-1878, producția abia dacă înregistra 8% din nivelul anului 1873⁴⁰.

³⁷ A. Kerpely, *Das Eisenhüttenwesen in Ungarn, sein Zustand und seine Zukunft*, Schemnitz, 1872, p. 53.

³⁸ L. Vajda, *Manifestările crizei economice din 1873 în industria minieră și siderurgică din Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis” (*infra*: AMN), XVIII, 1981, p. 204-206.

³⁹ *Ibidem*, p. 201-214.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 207.

Criza s-a resimțit destul de dramatic și la nivelul extracției minereului de fier la capacitățile de producție ale Societății Brașovene, al doilea mare producător la nivelul Transilvaniei înțeleasă în sens larg, după StEG-ul din Banat. De pildă, la Teliucul Inferior mina de fier a Societății Brașovene producea în 1878 doar 21% față de 1873. Și la Poiana Ruscă producția era în scădere ca urmare a reducerii volumului de producție la furnale. Dintre minele de fier din secuime ale Societății Brașovene, după 1874 era în funcțiune numai cea de la Lueta, de unde în 1873 se extrăgeau aproximativ 24.000 q, în 1874, 27 230 q, pentru ca în anul următor producția să scadă în mod dramatic la doar 9476q⁴¹. Au urmat trei ani de sistare a producției și apoi o schimbare de proprietari ca urmare directă a situației în care se afla mina.

Dacă ne referim la cea mai mare întreprindere din Banat care a fost fără îndoială StEG-ul, efectele crizei au fost și aici vizibile, cu nuanțările de rigoare, începând cu anul 1874. Pe domeniile StEG-ului extracția de cărbune a reflectat de la caz la caz oscilațiile de producție datorate conjuncturii economice (vezi anexe, tabelul 4.)

În ansamblu, fluctuațiile nu au fost atât de evidente, deoarece cea mai mare parte a cărbunelui extras era folosit în propriile furnale și căi ferate, dar la nivelul anumitor capacități de producție, oscilațiile sunt vizibile. O simplă privire asupra cantității de cărbune extras la Steierdorf-Anina este revelatoare în acest sens: dacă în 1873 producția de huilă se apropia de 200.000 de tone, în 1874 ea scade la 172.880 tone, în 1875 la 166.918 tone, valoare mai mică decât cea din anul 1866. Abia la 1880 producția revine la valoarea anului 1873.⁴² La fel a stat situația cu exploatarea minereului de fier la Anina care începând cu anul 1874 a cunoscut o scădere continuă. În 1879 producția totală nu mai reprezenta decât 26, 79% din cea a anului 1873.

O situație particulară întâlnim la oțelăriile de la Reșița unde nu putem vorbi de o scădere a producției, din contră, cifrele pentru întreaga perioadă dintre 1873-1880 sunt uimitoare. Tehnologiile inovatoare introduse aici începând cu anul 1868 când s-au pus în funcțiune primele două convertizoare Bessemer, iar în 1876 prin introducerea celui mai revoluționar procedeu de fabricare a oțelului, Siemens-Martin, s-au evitat efectele nefaste ale crizei, deoarece productivitatea a crescut proporțional cu nivelul investițiilor, iar cel mai mare flagel al momentului – scăderea prețurilor, a putut fi compensată prin sporirea productivității și scăderea costurilor de producție, e drept, pe o piață slab concurențială. La Reșița, ca și în alte capacități de producție recent tehnologizate, cum a fost cazul și la uzinele de la Călan, marea problemă a investitorilor nu era inflația, ci contrarul ei, deflația care amputa drastic rata profiturilor. La acestea se adăuga desigur restrângerea considerabilă a consumului și a pieței în general. O largă extindere a pieței ar fi putut să contrabalanseze aceste neajunsuri, ceea ce, în condițiile crizei, nu s-a putut realiza suficient de repede și doar implementarea tehnologiei de ultimă oră devenită mai ieftină, a salvat unele firme de efectele nefaste ale crizei. Afirmația de mai sus, potrivit căreia domeniile tehnologizate la zi au avut mai puțin de suferit, poate fi

⁴¹ *Ibidem*, p. 206.

⁴² Date complete la Rudolf Gräf, *Domeniul băcănean al StEG 1855-1920*, Reșița, Edit. Banatica, 1997, p. 80.

confirmată, rămânând în acest domeniu al siderurgiei bănățene și dacă urmărim evoluția producției laminoarelor de la Reșița, supuse și ele unui proces de tehnologizare și a căror producție este constant ascendentă în întreaga perioadă dintre 1873-1880. Nu la fel a stat situația la acele capacități care nu au fost supuse re tehnologizării. De pildă, la turnătoriile de fontă care au continuat să funcționeze la nivelul vechilor înzestrări, în anii crizei se constată o scădere destul de drastică a producției. Dacă la nivelul anului 1870 la Reșița se turnau peste 2900 de tone de piese de fontă, la 1875 producția scădea la 2400 de tone anual, iar ritmul de creștere nu a mai putut fi recuperat decât după 1885⁴³.

În mod evident același trend descrescător îl reflectă și producția totală de fontă. Producția de fontă a Transilvaniei era asigurată în cea mai mare parte de cele două mari complexe StEG-ul și Societatea de Mine și Furnale Brașov care dădeau aproximativ 71,5 % din producția totală de fontă a Transilvaniei. Steg-ului îi reveneau 53, 6% iar SA Brașov 17, 9% (vezi anexă, tabelele 5 și 6).

Unul dintre principalele fenomene care s-au resimțit în această perioadă la nivelul pieței produselor siderurgice (fontă brută, fontă turnată, laminate, fier forjat, oțel) a fost scăderea drastică a prețurilor atât pe piețele interne, cât și pe cele externe unde fonta transilvană avea desfacere (în special în România), încât au ajuns de multe ori să se situeze sub nivelul prețurilor de producție. Or, acele capacități de mici dimensiuni, cu o productivitate scăzută, cu o piață care în trecut era stabilă, dar în noile condiții se volatilizase, se vedeau nevoite să susțină producția cu prețul unui deficit evident, încât se afirma că prin asemenea prețuri industria nu va mai fi în stare să existe. Pentru a exemplifica, amintim doar că prețul fierului brut a scăzut de la 4,5-5 fl./majă cât era în 1873 la 1,9-2 fl. în 1876⁴⁴ (pentru a nu mai aminti că pe la 1859-1860, o majă de fier brut costa 9,5-11 fl.). Pentru a extinde comparația, amintim că 1000 de cărămizi costau 16-19 fl. înainte de criză, pentru ca în perioada recesiunii prețul lor să scadă la 12-14 fl.

În același timp asistăm la o scădere a sectorului construcțiilor, reflectată cel mai bine în producția de materiale de construcție, în speță cărămida. Dacă în 1860-1870 la Arad, unde era cea mai modernă fabrică, se fabricau 9,5 milioane de bucăți, în 1875 nu se mai produceau decât în jur de 600.000 anual⁴⁵, semn că ritmul construcțiilor s-a redus drastic.

De remarcat faptul că și în Transilvania în anii de avânt economic dintre 1867-1872 prețurile la imobile au cunoscut o creștere constantă, culminând cu cel mai înalt nivel în anul 1872. Deja la finele anului 1874 scăderea a fost drastică, numai în zona Brașovului valoarea pierderilor ridicându-se la acest capitol la peste 2 milioane de fl.⁴⁶.

⁴³ Rudolf Gräf, *op. cit.*, p. 140.

⁴⁴ Apud A. Egyed, *loc. cit.*, p. 166.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt an das hohe K.K. Ministerium für Handel Gewerbe und öffentliche Bauten über den Zustand der Gewerbe, des Handels und Verkehrsverhältnisse für die Jahre 1878-1879, (infra: Bericht ...)* Kronstadt: Iohann Gött Verlag, 1881, p. 22.

Practic, după unele date (e drept, parțiale), criza din 1873 a determinat în Transilvania un număr de 10 falimente în rândul întreprinderilor pe acțiuni cu un capital ce însuma 3.240.000 fl.⁴⁷, pentru a nu mai pune la socoteală sutele de comercianți și meseriași de pe tot teritoriul provinciei care au avut enorm de pierdut de pe urma restrângerii consumului.

Începând din toamna anului 1873 și mai ales din 1874 cumpărarea de produse „pentru îmbrăcăminte, economie și casă” (pe care azi le-am numi produse de larg consum) atât din prăvălii cât și din târguri a scăzut drastic, această situație menținându-se și în anii următori⁴⁸.

Relatând despre târgul de toamnă din Brașov, care era de referință pentru Transilvania ca volum de tranzacții, ziarul „Kronstädter Zeitung” semnala vânzări mult mai slabe în comparație cu anii anteriori, oamenii rezumându-se doar la produsele cele mai trebuincioase. Mulți comercianți străini, vizitatori obișnuiți ai târgului, absentau acum aproape cu totul⁴⁹. S-a adăugat faptul că anii 1874-1877 au fost caracterizați de recolte slabe și sub medie, fapt ce a grevat asupra situației materiale a micilor producători și a țăranilor în general. Recoltele slabe de in și cânepă au afectat serios meșteșugurile casnice, aducătoare și ele de profituri în vremurile bune. Prețul pământului a scăzut în foarte multe locuri, fiind încă un simptom al scăderii puterii de cumpărare⁵⁰.

Este clar că și salariile au cunoscut în acești ani de criză o scădere, e drept, nu foarte dramatică, dar sesizabilă. În primul rând în analiza acestui aspect trebuie să ne gândim că în vremea respectivă mecanismele de constituire a salariului erau în întregime la latitudinea antreprenorilor și a pieței în funcție de diversele ramuri economice, rolul statului fiind minim în acest sens. În acest stadiu al cercetărilor nu dispunem de date privind evoluția salariilor la nivelul angajaților statului pentru a ne face o imagine. În schimb, în industrie, la nivelul mineritului și siderurgiei, dispunem de o serie de date care îngăduie formularea unor anumite considerații.

Anii 1874-1880 au fost o perioadă dominată de o tendință de scădere a salariilor, pe fondul reducerii consumului și a producției. În termeni reali însă, scăderea nu a fost atât de dramatică pe cât s-ar crede și trebuie să ne gândim că din punctul de vedere al evoluției florinului și a prețurilor a fost o perioadă deflaționistă. Analizând datele cantitative, constatăm că scăderea salariului zilnic în minerit și siderurgie pe teritoriul căpitănatului minier Zlatna în intervalul 1874-1880 a fost, în medie, de 32%, în timp ce pe teritoriul căpitănatului Oravița procentul a fost de doar 2% (vezi anexă, tabelul 8).

Explicația pentru această diferență poate consta și în faptul că pe teritoriul căpitănatului minier al Zlatnei existau și întreprinderi de stat care, după cum am văzut, s-au confruntat cu grave probleme în această perioadă, unele fiind chiar nevoite să-și sisteze producția. În schimb, în cazul remunerației zilnice a femeilor din aceleași ramuri industriale, se constată în această perioadă o creștere a salariilor cu 1-2%, e

⁴⁷ A. Egyed, *loc. cit.*, p. 167.

⁴⁸ *Bericht...*, 1878-1879, p. 30.

⁴⁹ „Kronstädter Zeitung”, 6 Oktober 1873.

⁵⁰ *Bericht...*, 1878, p. 26.

drept, nivelul acestora fiind cu mult mai scăzut decât cel al bărbaților (vezi anexa, tabelul 8). Sigur că respectivele comparații se pot face și în cazul salariilor zilnice ale lucrătorilor din agricultură, însă în acest caz trebuie ținut cont de o sumă întregă de circumstanțe specifice vremii. În primul rând, în agricultură, atât salariile cât și prețurile au fost condiționate de conjuncturile specifice, în funcție de starea recoltelor care determina prețurile produselor agricole și de cererea de forță de muncă care reglementa valoarea acesteia. În plus, se adăuga dispersia regională a prețurilor și salariilor, pentru că în condițiile economice și de piață de atunci în Transilvania nu existau acele mecanisme compensatoare ale pieței care să reglementeze prețurile la produsele agricole pe baza schimburilor inter-regionale. Ținând cont de aceste remarci, o simplă analiză statistică relevă și în agricultură o tendință de scădere a salariilor în acești ani dominați de criză, scădere datorată în bună măsură situației economice de conjunctură, a scăderii în ansamblu a prețurilor la majoritatea produselor. De remarcat faptul, surprins foarte elocvent și de statisticile vremii, că scăderea salariilor în agricultură s-a manifestat și după 1880. Aceasta s-a datorat în primul rând avansului tehnologic în condițiile în care tot mai mulți proprietari mijlocii și mari introduc tehnologiile „mecanizate” (pluguri de fier bine puse la punct, tractate de cai, prășitoare, batoze), presiunea răsfrângându-se în primul rând asupra mâinii de lucru care este nevoită să se adapteze spre a accepta salarii zilnice mai mici și a-și spori mobilitatea sezonieră. Asupra acestor fenomene care devin specifice mai cu seamă după 1880, o influență certă a avut-o și criza economică din anii '70, cel puțin dacă ne gândim că în acești ani prețul mașinilor și al uneltelor agricole a cunoscut o scădere constantă și destul de semnificativă. Pentru cei care au dispus de lichidități a fost momentul să-și achiziționeze noi mașini și tehnologii, altădată greu accesibile ca preț. Dar în Transilvania destul de puțini au fost cei care au avut un asemenea spirit antreprenorial și s-au încumetat să o facă.

Recesiunea și pesimismul au fost dominantele anilor 1873-1879, pretutindeni lipsind inițiativa și curajul necesar reluării afacerilor, situație accentuată de lipsa capitalurilor, de restrângerea piețelor. S-a adăugat în anul 1873 epidemia de holeră, ultima de asemenea anvergură în regiune, care a afectat profund viața economică și echilibrele demografice. Revenirea din recesiune se constată treptat abia după 1879-1880, mai ales în regiunile de sud ale Transilvaniei, unde un efect stimulator l-a avut piața de la sud de Carpați, accesul fiind facilitat de convenția vamală Austro-Ungaro-Română și de legile interne de încurajare a economiei care începeau a fi adoptate.

Este dincolo de orice îndoială faptul că această criză cu toate componentele sale, prima de anvergură trans-continentală, a afectat în mod evident și economia și societatea transilvană în acel moment angrenată în procesul de modernizare și racordare la circuitele capitalismului, cu toate decalajele și dificultățile inerente acestui proces. În multe privințe, recesiunea din anii 1873-1880 a constituit pentru această regiune periferică a Monarhiei Dunărene un nou impediment în calea recuperării decalajelor față de regiunile vestice, care se adaugă la cele acumulate anterior și care a grevat asupra procesului de uniformizare regională pe care evoluțiile economice trebuiau să-l faciliteze.

Se pune în mod firesc întrebarea care au fost consecințele și mai ales lecțiile pe care le-a oferit criza din 1873? În mod clar, la orice criză economică există o multitudine de răspunsuri și reacții din partea economiei înseși. Dar acestea nu sunt suficiente. Ele trebuie coroborate cu cele din partea societății și, desigur, cu cele din partea guvernelor și sunt profund condiționate de specificitățile politicilor sociale, de natura și bazele sistemului economic și, nu în ultimul rând, de tradițiile istorice. Răspunsurile sau măsurile pot varia de la protecționism, monetarism, naționalizări, până la revoluții, dar fiecare în parte depinde de situația economică a statului în cauză, de forțele sociale și articularele instituționale ale acestor forțe prin care să se poată exprima⁵¹. Nu în ultimul rând, este nevoie de capacitatea politică a guvernelor de a acționa în acest sens. Așadar, orice criză economică poate genera moduri diferite de răspunsuri, ele depind de factorii mai sus enumerați, dar, desigur, în primul rând, de condițiile și situațiile specifice de la un stat la altul, de la un sistem economic la altul⁵².

Criza din 1873 a marcat un eșec al liberalismului economic în înțelesul său clasic al laissez-faire-ului care se găsea brusc într-o poziție de discreditare nu doar de adversarii săi, ci și de cei care au constatat că a lăsa mâna invizibilă a pieței să-și urmeze cursul însemna un risc prea mare în noile condiții. În primul rând, costurile sociale erau prea mari aproape pentru oricare dintre regimurile politice ale vremii. Astfel, și în Monarhie sau cel puțin în partea sa austriacă, unde reușise să dobândească pentru scurtă vreme o pondere importantă, burghezia s-a văzut în postura de a pierde în fața conservatorilor care, la nivel economic, susțineau interesele agrarienilor și ale adepților protecționismului vamal și comercial. Această victorie se exprima în mod clar odată cu venirea la putere în 1879 a guvernului Taaffe.

În Ungaria, unde particularitățile structurii sociale și procesul mai lent de industrializare au limitat transformările în structura economiei, criza economică a contribuit și mai mult la adâncirea clivajului dintre burghezia capitalistă autentică, în mare parte de origine germană și evreiască, și clasa mijlocie de origine mic-nobiliară, angrenată în activități industriale de esență capitalistă, dar care din punct de vedere politic era adepta unui naționalism cel mult cu accente liberal-reformatoare limitate, dar obsedată în continuare de maghiarizarea celorlalte națiuni din Ungaria. Aceste realități s-au transpus în planul guvernării și a politicilor economice în protejarea intereselor agrarienilor și în deseale frustrări exprimate la adresa austriecilor care, chipurile, se făceau vinovați de menținerea Ungariei la statutul de țară agrară, obligată să consume produsele industriale de dincolo de Leitha. Iar consecințele acestei atitudini au fost extrem de păguboase în întreaga perioadă care a urmat.

⁵¹ Serge Halimi, *Lessons from the Great European Crisis of 1873. Protectionism: we've been here before*, în „Le monde diplomatique”, english edition, disponibil la: <http://mondediplo.com/2009/03/04protectionism>

⁵² Fără a intra în detaliile unei asemenea dezbateri care ar depăși cadrul studiului de față și ar devia de la cele tratate până acum, amintim în acest context excelenta analiză a lui Peter Gourevitch, *Politics in Hard Times. Comparative Responses to International Economic Crises*, New York, Cornell University Press Ithaca, 1986; de asemenea, Hans Rosenberg, *Political and Social Consequences of the Great Depression 1873-1896*, „Central Europe”, vol. 13, nr. 2, 1943, p. 58-73.

Fără nicio îndoială, dincolo de nuanțe, dinamica procesului de modernizare economică în întreaga Monarhie a fost încetinită de această criză economică. Dar procesul ireversibil al capitalismului modern nu a putut fi stopat. Mulți s-au întrebat cât de mare a fost criza în realitate⁵³, desigur, privind lucrurile post-factum. Din această perspectivă și dacă analizăm lucrurile la scară foarte extinsă, constatăm că economia mondială a continuat să crească încet, dar sigur (de fapt în cazul crizei de acum se întâmplă același lucru, indiferent de faptul că magnitudinea sa de manifestare a fost înspăimântătoare în unele zone). Atunci lucrul a fost posibil pentru că industrializarea a atins noi teritorii, și noile tehnologii (electricitatea în principal) au asigurat suportul necesar expansiunii în continuare a societății industriale⁵⁴. Pe de altă parte, cum aminteam deja anterior, sub presiunea crizei capitalismul industrial a clamat tot mai evident nevoia de protecționism, ceea ce a imprimat un alt tempo integrării economice mondiale, a dat un sprijin de multe ori necesar industriilor naționale, care prin atenuarea concurenței să-și creeze și să-și consolideze piețele domestice. Îndoiala că liberalismul economic este în măsură să reglementeze singur economia de piață a lăsat loc evidenței de a clama un rol mai activ din partea statului în economie, e drept, statul având mijloace limitate la acea vreme. În alt plan, măsuri cu scop „regulator” au venit din partea actorilor economici înșiși: în multe ramuri, în cele mai importante de fapt, acum se formează cartelurile, trusturile și alte asemenea „asocieri” de tip corporatist, cu scopuri precise, precum scăderea costurilor de producție, delimitarea piețelor, protecția prețurilor. O spunea extrem de elocvent Karl Duisberg, fondatorul IG Farben: „înlăturarea unei lupte concurențiale ruinătoare asigură posibilitatea obținerii celui mai ridicat profit posibil în vremurile de față.”⁵⁵

Tot acum, Frederick Taylor introducea în economie noțiunea de „scientific management”, care nu numai că a impus noțiunea de management ca disciplină academică, ci a schimbat radical principiile de organizare a muncii, modificând substanțial atitudinea față de ideea de productivitate și organizare a producției, cu consecințe de maxim impact asupra economiei în general⁵⁶.

O aprofundare a problemei efectelor produse de Marea Depresie din 1873 la nivel macro-economic, cât și la cel al teoriei și gândirii economice, este de prisos din partea noastră. Subiectul a constituit temă de studiu pentru specialiști de referință dintre care câțiva au fost citați deja.

Și totuși, rămâne o întrebare (valabilă și pentru situația de azi): „cât din situațiile de criză sunt și pot fi atribuite erorilor umane care au creat aceste situații economice în istorie la un moment sau altul și cât ține de inevitabilitatea cu care s-au produs aceste evenimente?!”

⁵³ S. Saul, *The Myth of the Great Depression 1873-1896. Studies in Economic and Social History*, London, Macmillan, 1969, p. 55-57.

⁵⁴ Vezi, în acest sens, argumentația lui Eric Hobsbawn, *Era Imperiului, 1875-1914*, București, 2002, în special p. 49-77.

⁵⁵ Apud Gerald Winterberger, *Der Wiener Börsenkrach vom 9. Mai 1873. Ein schwarzer Freitag mit Folgen*, „Wiener Zeitung”, Wien, 8. Mai 1998.

⁵⁶ Vezi, Frederick Taylor, *Principles of Scientific Management*, New York, 1911.

ANEXE

Tabelul nr. 1

Societăți pe acțiuni care s-au constituit în Transilvania în perioada Gründerzeit-ului:

Nr. crt.	Numele firmei*	Locul înființării	Anul înființării	Capital nominal în fl. v.a.
1.	Moara cu aburi SA Timișoara	Timișoara	1867	800.000
2.	Societatea de export de vinuri Mediaș	Mediaș	1867	10.000
3.	Prima moară sistematică română	Pecica	1868	25.000
4.	Fabrica de gaz de luminat SA	Arad	1868	160.000
5.	Fabrica de cărămizi SA	Arad	1868	340.000
6.	Prima fabrică de spirt și rafinărie SA	Timișoara	1868	400.000
7.	Prima întreprindere transilvană de prelucrarea lânii SA	Sibiu	1868	60.000
8.	Întreprinderea industrială Weiss SA	Timișoara	1869	500.000
9.	Prima moară cu aburi și fabrica de cherestea Arad	Arad	1869	800.000
10.	Fabrica de bere SA	Brașov	1869	60.000
11.	Fabrica de spirt și rafinărie Schitling SA	Timișoara	1869	12.0000
12.	Fabrica de spirt și rafinărie Fischhoff SA	Timișoara	1869	200.000
13.	Fabrica mecanizată de amidon Pannonia SA	Arad	1869	200.000
14.	Fabrica de lumânări și săpun SA	Timișoara	1869	180.000
15.	Prima fabrică mecanizată de amidon și de articole chimice	Timișoara	1869	200.000
16.	Fabrica de cărămizi SA	Timișoara	1869	300.000
17.	Fabrica de hârtie SA	Timișoara	1869	320.000
18.	Fabrica mecanică de cherestea SA	Timișoara	1869	150.000
19.	Moara cu abur Satu Mare SA	Satu Mare	1869	247.800
20.	Moara cu abur Kikinda Mare SA	Timișoara	1869	450.000
21.	Moara cu abur SA Banat	Timișoara	1869	140.000
22.	Moara cu abur SA Széchenyi	Arad	1869	300.000
23.	Moara cu abur Pannonia SA	Timișoara	1870	500.000
24.	Moara cu abur SA Tâlmaci	Sibiu	1870	80.000
25.	Fabrica de spirt și rafinărie SA	Lugoj	1870	319.000
26.	Prima întreprindere industrială SA	Arad	1870	500.000
27.	Moara cu abur László SA	Oradea	1870	400.000
28.	Prima fabrică de lumânări de	Sibiu	1871	150.000

Nr. crt.	Numele firmei*	Locul înființării	Anul înființării	Capital nominal în fl. v.a.
	stearină din Ardeal SA			
29.	Fabrica de produse chimice SA	Oravița	1871	85.000
30.	Fabrica de bere SA	Orlat	1871	200.000
31.	Fabrica de produse chimice SA Sibiu	Sibiu	1871	60.000
32.	Mina de cupru Bălan societate pe acțiuni transilvană	Bălan	1871	270.000
33.	Societatea timișoreană de teatru și hoteluri SA	Timișoara	1871	300.000
34.	Moara cu abur SA din Govășdia	Lugoj	1872	120.000
35.	Societatea clujeană pentru fabricarea încălțăminte de sport și speciale SA	Cluj	1872	400.000
36.	Industria făinii SA	Timișoara	1873	400.000
37.	Prima Societate de exploatare a cărbunilor de piatră din Gheorgheni	Gheorgheni	1873	10.000

Surse: *Magyar Compass Pénzügyi és közgazdászati évkönyv*, 1875, Budapst 1875, p. 274 și urm.

Datele au fost comparate și cu cele furnizate de A. Egyed, *Industria mare din Transilvania între 1867-1873*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, Cluj Napoca, V, 1962, p. 154.

* denumirile firmelor sunt redată doar în traducere românească; din considerente de spațiu am renunțat la redarea denumirilor lor originale, în maghiară sau germană.

Tabelul nr. 2

Producția de cărbune din Valea Jiului între 1873-1880

Anul	SA Mine și Furnale Brasov -în q-	% 1873	Minele statului -în q-	% 1873	Mina Hoffmann Rafael -în q-	% 1873	Total -în q-	% 1873
1873	809200	100	793907	100	952	100	1604059	100
1874	758599	94	592088	74	244	25	1350931	84
1875	701101	86	744096	94	-	-	1445197	90
1876	772200	95	639750	80	--	--	1411950	88
1877	870256	107	602310	76	--	--	1472566	92
1878	781087	96	530960	67	--	--	1312047	82
1879	931824	115	248320	31	--	--	1180144	73
1880	1365465	169	--	--	--	--	1365465	85

Sursa: *Hivatalos Statisztikai Közlemények* II, fasc. V, 147, Idem, VII, fasc. V, P. 87.

L. Vajda, *Manifestările crizei economice din 1873 în industria minieră și siderurgică din Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis”, XVIII, 1981, p. 202-203.

Tabelul nr. 3
Producția totală de cărbune la nivelul Transilvaniei între 1873-1880

Anul	Cărbune brun* (q)	% față de 1873	Cărbune negru (q)	% față de 1873	Total	% față de 1873
1873	1611751	100	2991513	100	4603264	100
1874	1371712	85	2697152	90	4068864	88
1875	1517579	94	3193563	107	4711142	102
1876	1505572	93	2782865	93	4288437	93
1877	1767586	109	2779776	93	4547362	99
1878	1570467	97	2476181	83	4046648	88
1879	1372779	85	2717427	91	4090206	89
1880	1620785	100	3100819	103	4721604	102

*Din această producție 94% era furnizată de Valea Jiului

Surse: *Hivatalos Statisztikai Közlemények* II, fasc. V, 147, Idem, VII, Fasc. V. P. 87.

Datele au fost comparate și cu cele din L. Vajda, *Manifestările crizei economice din 1873 în industria minieră și siderurgică din Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis”, XVIII, 1981, p. 202-203.

Tabelul nr. 4
Producția globală de cărbune a StEG-ului în perioada 1873-1880

Anul	Cantitatea de cărbune extrasă -în q-	% 1873= 100
1873	2.645.480	100
1874	2.401.330	90,77
1875	2.327.410	87,97
1876	2.524.580	95,42
1877	2.451.740	92,67
1878	2.279.990	86,18
1879	2.472.570	93,46
1880	2.795.790	105,68

Sursa: L. Vajda, *Manifestările crizei economice din 1873 în industria minieră și siderurgică din Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis”, XVIII, 1981, p. 205.

Tabelul nr. 5
Producția de fontă în Transilvania între 1873-1880

Anul	Fontă în q	% (1873= 100)	Fontă turnată în q	% (1873= 100)	Total în q	% (1873= 100)
1873	636138	100	35422	100	671560	100
1874	631443	99	39919	112	671362	100
1875	645317	101	32085	90	677402	100
1876	550667	86	36980	104	587647	87
1877	472558	74	30609	86	503167	75
1878	489343	76	48981	138	538324	80
1879	391747	61	39991	113	431738	64
1880	474450	74	53951	152	528401	78

Sursa: L. Vajda, *Manifestările crizei economice din 1873 în industria minieră și siderurgică din Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis”, XVIII, 1981, p. 209.

Tabelul nr. 6
Ritmul comparativ al producției de fontă în Transilvania la nivelul StEG și SA Brașov între anii 1873-1880

Anul	StEG în q	1873=100	SA de Mine și Furnale Bv.	1873=100
1873	360000	100	127392	100
1874	370000	103	110739	87
1875	410000	114	116933	92
1876	310000	86	122678	96
1877	250000	69	115187	90
1878	250000	69	115187	90
1879	250000	69	52731	41
1880	270000	75	116788	91

Sursa: L. Vajda, *Manifestările crizei economice din 1873 în industria minieră și siderurgică din Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis”, XVIII, 1981, p. 209.

Tabelul nr. 7
Prețuri medii pentru o zi de munca în agricultură și zilieri în 1875-1880, selectiv.

Orașul (zona)	Bărbați cu mâncare	Bărbați fără mâncare	Femei cu mâncare	Femei fără mâncare	Copii cu mâncare	Copii fără mâncare
Brașov	--*	0, 91	0, 43	0, 66	--	0, 16
Cluj	0,48	0, 85	0, 37	0, 68	0, 25	0, 49
Sibiu	0, 43	0, 68	0, 33	0, 58	0, 26	0, 44
Târgu Mureș	0, 46	0, 70	0, 37	0, 59	0, 25	0, 39

Orașul (zona)	Bărbați cu mâncare	Bărbați fără mâncare	Femei cu mâncare	Femei fără mâncare	Copii cu mâncare	Copii fără mâncare
1877						
Brașov	--	0, 83	0, 38	0, 65	--	0, 17
Cluj	0, 42	0, 85	0, 33	0, 68	0, 26	0, 53
Sibiu	0, 41	0, 68	0, 31	0, 58	0, 26	0, 41
Târgu Mureș	0, 45	0, 61	0, 35	0, 50	0, 22	0, 33
1878						
Brașov	--	0, 88	0, 42	0, 56	--	0, 28
Cluj	--	--	--	--	--	--
Sibiu	0, 40	0, 70	0, 30	0, 60	0, 25	0, 40
Târgu Mureș	0, 25	0, 39	0, 19	0, 34	0, 09	0, 16
1880						
Brașov	--	0, 70	--	0, 45	--	0, 35
Cluj	0, 58	0, 91	0, 45	0, 71	0, 30	0, 53
Sibiu	0, 39	0, 68	0, 29	0, 58	0, 24	0, 43
Târgu Mureș	0, 38	0,60	0, 28	0, 48	0, 13	0, 31

Surse: *Magyar Statisztikai Évkönyv, Szerkeszti és Kiadja, az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal*, Budapest, 1875, IV, p. 90-91; Idem, 1877, V, p. 60-61; Idem, 1878, V, p. 70-71; Idem, 1880, III, p. 136-137.

* nu s-au publicat date.

Tabelul nr. 8

Salariul mediu zilnic pentru un angajat în minerit și siderurgie în Transilvania, calculat după datele statistice oficiale, pentru perioada 1875-1885, exprimat în fl.m.conv.

Anul	Bărbați		Femei		Copii	
	cel mai ridicat	cel mai scăzut	cel mai ridicat	cel mai scăzut	cel mai ridicat	cel mai scăzut
1872						
Căpitănatul Minier Zlatna	2,60	0,35	0,60	0,20	1,00	0,10
Media	1,47		0,40		0,55	
Căpitănatul Minier Oravița	1,45	0,70	0,50	0,40	0,50	0,30
Media	1,07		0,45		0,40	
1880						

Anul	Bărbați		Femei		Copii	
	cel mai ridicat	cel mai scăzut	cel mai ridicat	cel mai scăzut	cel mai ridicat	cel mai scăzut
Căpitănatul Minier Zlatna	1,50	0,50	0,70	0,30	0,50	0,20
Media	1,00		0,50		0,35	
Căpitănatul Minier Oravița	1,50	0,60	0,70	0,30	0,65	0,27
Media	1,05		0,50		0,46	
1885						
Căpitănatul Minier Zlatna	1,60	0,30	0,60	0,25	0,50	0,10
Media	1,95		0,95		0,30	
Căpitănatul Minier Oravița	1,30	0,80	0,45	0,35	0,50	0,35
Media	1,05		0,40		0,42	

Surse: datele au fost prelucrate după: *Magyar Statisztikai Évkönyv, Szerkesztési és Kiadja, az Országos Magyar Kőr. Statisztikai Hivatal*, Budapest, 1875, IV, p. 90-91; Idem, 1880, IV, p. 12-13; Idem, 1885, IV, p. 12-13.